

CƏMİLƏ BƏHLULOVA
SEVİL TAĞIYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
cemilə-sevil.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu cür çalışmaları sistemi barədə yalnız mövcud dərslərdəki çalışmalara nəzər salmaqla mühakimə yürütmək mümkün olduğundan, biz həmin dərslərin materiallarını təhlil etdik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, törədilən səhvlərin böyük əksəriyyəti tələbələrin ana dilləri olan Azərbaycan dilinin təsiri altında törədilir. Hər hansı dil vahidlərinin aktiv şəkildə mənimsənilməsi üçün həmin dil materiallarının, o cümlədən leksik vahidləri olan söz və söz birləşmələrin nitq prosesində istifadə edilməsinə yönəldilmiş kommunikativ yönümlü çalışmaları sisteminin işlənilməsi hazırlanması olduqca vacib bir məsələdir. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrədilməsi məsələsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğundan, bu məsələnin həlli istiqamətində addımlar xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsindən başlanmalı, tədricən məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru istiqamətləndirilməli və dil tədrisinin növbəti pilləsində sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Burada əsas diqqət potensial problem mənbəyi olan söz birləşmələrinə yönəldilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr üçün hansı növ sərbəst söz birləşmələrinin daha çətin olduğunu müəyyən etmək elə də asan bir məsələ deyil. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin növbəti prinsipi bu və ya digər dilin kommunikasiya prosesində malik olduğu qaydalara əsasən ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunan kifayət qədər mürəkkəb forma kimi çıxış edən söz birləşmələrinin təbiətinə əsaslanan psixoloji genişlənmə prinsipidir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər söz birləşməsinin cümlənin məna həcmində genişlənməsi vasitəsinə çevirir. Buna görə də, sözlərin birləşmə imkanlarının söz birləşməsinin tədricən genişləndirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi yolu ilə tələbələrə aşılması ilkin zəruri şərti tamamilə əsaslı hesab oluna bilər.

Açar sözlər: söz, təhsil, şifahi nitq, üsul, semantika, morfologiya

Qeyd etməliyik ki, dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniliklər dünyada, o cümlədən dilin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. Dil ictimai bir hadisədir, o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Son vaxtlar metodik ədəbiyyatda xarici dillərdə sərbəst söz birləşmələri probleminə marağın atdığı müşahidə olunmaqdadır. Bu, leksikanın daha fəal şəkildə mənimsənilməsinə, başqa sözlə, nitq prosesində sözləri digər sözlərlə düzgün şəkildə birləşdirmə məsələsinə diqqətin artması ilə izah olunur. Sərbəst söz birləşmələri problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar onun həllinə müxtəlif cür yanaşırlar.

Sərbəst söz birləşməsinə məsələsinə gəldikdə nitq fəaliyyətinin yaranması, kombinatorika məfhumunun psixoloji təbiətinin açılması, eləcə də, sözlərin digər sözlərlə birləşərək nitq prosesində sərbəst söz birləşmələri yaratmasını təmin edən şərtlərin müəyyən edilməsi və söz birləşmələrinin linqvistik təbiətini göstərən kateqoriyalarını nəzərə almaq mövqeyindən bir neçə yanaşma tərzinin mövcud olduğunu qeyd etmək olar. Bir qayda olaraq, leksikanın araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlar söz birləşmələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş və söz birləşmələrini sərbəst və sabit söz birləşmələrinə ayırdığını nəzərə almadan söz birləşmələrinin metodoloji tipologiyasını özündə əks etdirən bölmədən ibarətdir. Müəlliflərin təklif etdikləri tipologiyanın

təsnifatı əsasında söz birləşmələrinin öyrənilməsi və tədrisinə həsr olunmuş çalışmalar işlənilib hazırlanır.[4,s.107]

Bəzi tədqiqatçılar xarici dildəki söz birləşmələrini iki qrupa bölürlər: Birinci qrupa qavranılması xüsusi cəhd tələb etməyən, "many books, a beautiful girl, a good picture" və s. kimi söz birləşmələri aiddir. İkinci qrupa isə dogma və xarici dildə sözlərin işlənmə məqamlarının üst-üstə düşməsi ilə əlaqədar çətinlik törədən söz birləşmələri (to mary somebody, strong feeling, lonely business, big argument, big affair, to take to smb.) aid edilir.

Xarici dil fakültələrində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün söz birləşmələrinin metodik tipologiyası T.N.Lyapina və E.F.İvanova tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Söz birləşmələrinin dildaxili və dillərarası interferensiyasını nəzərə almaqla yaradılmış metodik tipologiyası E.F.İvanova tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hər iki müəllif daxili interferansiyani nəzərə almaqda sözləri və söz birləşmələrini 2 qrupa ayırırlar. Birinci qrupa istifadəsi müəyyən qaydalarla əlaqədar ingilis dilinin artıq mənimsənilmiş hadisələri ilə üst-üstə düşməyən söz və söz birləşmələri daxildir. Həmin söz birləşmələrinə mənimsənmə çətinlikləri hərəkət bildirən müxtəlif cümlələrin (to arrive in,at; to leave for) işlənməsi ilə əlaqədar olan söz birləşmələri aiddir. Mənimsənmə çətinlikləri dillərarası interferensiya ilə izah olunan söz birləşmələrinə isə müəllif semantik cəhətdən uyğun gəlməyən söz birləşmələrini aid edir. İngilis dilində "comment" "on" sözü ilə işlənən təsirsiz feldir. Rus dilində isə isə "комментировать" feli təsirli feldir. Azərbaycan dilinə gəldikdə, burada da "şərh etmək" sözü təsirli fellər siyahısına daxildir. B. yarımqrupuna daxil olan bir çox sözlər üçün, müəllifin fikrincə "konstruktiv" birləşmə cəhətdən çətinliklər də mövcuddur. Misal üçün "to agree, to with" birləşməsi "razılmaq" mənasında deyil, "kiməsə faydalı olmaq" mənasında işlənilir

(The climate agreed with me). Söz birləşmələrinin bu təsnifatı və onlarla iş metodları, heç şübhəsiz ki, xarici dil müəllimlərinə sözlərin birləşmə imkanlarının tədrisi üçün çoxlu sayda rəngarəng çalışmalar təqdim etdiyindən böyük maraq doğurur. İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqatlara gəldikdə, burada Z.N.Verdiyeva, N.A.Ələkbərova, O.İ.Musayevin işlərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Belə ki, Z.N.Verdiyeva müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin semantik kombinatorikasının müqayisəli təhlilini aparmaqla, burada olan ümumi və fərqli cəhətləri araşdırmışdır. N.A.Ələkbərova müasir İngilis və Azərbaycan dillərində "iş, əmək" anlayışını bildirən söz və söz birləşmələrinin semantik təhlilini aparmışdır. Əldə edilmiş nəticələr ingilis dilini öyrənən tələbələrin rast gələ bildiyi problem və çətinlikləri əvvəlcədən proqlamlaşdırmaq və beləliklə, onların qarşısını almaq ana dilinin mənfə təsirini aradan qaldırmaq imkanını yaradır. Söz birləşmələrinə dair aparılmış tədqiqatların təhlilindən göründüyü kimi, müəlliflər çox vaxt sırf sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmirlər. Bizim fikrimizcə, bu cür fərqləndirmə öz əksini tapsaydı daha məqsədəuyğun olardı. Çünki sabit söz birləşmələri dilə, sərbəst söz birləşmələri isə nitq məfhumuna aiddir. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin fərqliliyi onunla izah olunur ki, sabit söz birləşmələri dildə hazır şəkildə mövcud olduğu halda, sərbəst söz birləşmələri nitq prosesində formalaşır və hazır şəkildə mövcud olmur. Sözlər nitq prosesində ona görə birləşir ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri anlayışlar bir-biri ilə birləşir.

Bu səbəbdən B.V.Belyayev söz birləşmələrini tədris edərkən söz birləşmələrindən anlayışlara deyil, anlayışlardan söz birləşmələrinə keçməyi təklif edir. Çünki, söz birləşmələrinin əsasında həmişə sözlərin ifadə etdikləri anlayışların uyğunluğu dayanır. Əgər anlayışlar qavranılırsa, hansı anlayışların bir-biri ilə birləşə bildiyi, hansılarının isə birləşmədiyini tamamilə aydın olur

Əgər öyrəncilərə ingilis dilində "heavy" sözünün birbaşa mənası (fiziki cəhətdən ağır) aydındırsa, onda ona tamamilə aydın olacaq ki, "heavy load" ("ağır yük") birləşməsi tamamilə düzgündür, lakin, "heavy work" ("ağır iş") və ya "heavy problem" ("ağır problem") birləşmələri düzgün deyil. Sözlərin birləşmə imkanlarına anlayışların açılması mövqeyindən yanaşan müəlliflərə S.K.Folomkina, Z.M.Tsvetkova da aiddir. Onlara görə "heavy rain" və "сильный дождь" birləşmələrini müqayisə edərkən danışanda müxtəlif anlayışlar formalaşır: ruslar yağışı gücünə, ingilislər isə ağırlığına və intensivliyinə görə qiymətləndirirlər. Azərbaycan dilində "heavy rain" söz birləşməsinin ekvivalenti olan "şiddətli yağış" birləşməsində yağışın gücü və intensivliyi vurğulanır. Gördüyümüz kimi, burada ingilis dilindən çox, rus dili ilə daha çox oxşarlıq

mövcuddür. Sərbəst söz birləşmələri leksik vahidlərin dildə işlədilməsinin əsasını təşkil etdiyindən onların öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan S.K.Folomkina sərbəst söz birləşmələrinin, leksik vahidlərin dərk olunması, yadda saxlanması və ya salınması ilə bağlı 3 mərhələdə öyrənilməsinin konkret yollarını göstərir [5,s.22]. Müəllif dərk olunma mərhələsində sərbəst söz birləşmələrinə dair çalışmaların aşağıdakı növlərini qeyd edir: 1) bu və ya digər söz birləşmələrinin yaradılması üçün söz seçimi; 2) rus dilində ekvivalentlərin seçilməsi; 3) ingilis dilindəki söz birləşmələrinin rus dilinə tərcümə edilməsi; 4) ingilis və doğma dildə sözlərin birləşmə imkanlarının müqayisəsi; 5) cümlələrin təhlili və s.

Frazeoloji vahidlərin sabitliyi haqqında söhbət açarkən şərtiliyi nəzərə almaq lazım gəlir: dil faktı olmaq etibarilə frazeologizm sabitdir, nitqdə isə onlardan bu və ya digər dərəcədə üslubi məqsədlərlə dəyişikliklər baş verə bilər (idiomlar istisna olmaqla).

Frazeologizmlərin sabitliyi barədə danışan V.P.Jukov göstərir ki, sabitlik dilin xüsusi, keyfiyyətə müəyyən olmuş vahidi olmaq etibarilə frazeologizmlərin sərbəst söz birləşmələrinə qarşı, ilk növbədə isə öz ekvivalentlərinə və tərkibindəki sözlərin sərbəst işlənmə variantına qarşı müqaviməti kimi başa düşülə bilər. Burada əsas odur ki, sabitlik semantik səviyyədə, sememlərinin birləşməsi səviyyəsində həmişə qorunur (8, s.6-7).

Tərkibində fellərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin isə nitqdə aktuallaşarkən mütəhərrikliliyi ismi frazeoloji vahidlərdən qat-qat güclü olur. Çünki burada bir tərəfdən, vahidin başqa nitq hissələrindən ibarət komponentlərinin dəyişmələri ilə yanaşı fel komponentlərinin şəkil və formaca, zamana, şəxsə, kəmiyyətə, bitkinlik, qeyri-bitkinlik və s. Morfoloji növlərə görə işlədilməsi (8, s. 210-226) də bütövlükdə frazeologizmlərin aktuallaşmasında əsas rollardan birini oynayır.

Dilçilik terminləri lüğətlərində nitq felləri haqqında müəyyən qısa məlumat verilsə də (məsələn, onların <<deklarativ fel>> adlandırılması da məlumdur), <<təfəkkür fellərinin>> bəzi yerlərdə yalnız adl çəkilir İ.B.Şatunovski <<bilmək, fikirləşmək, hesab etmək, zənn etmək inanmaq>> kimi təfəkkür fellərini <<epistemik fel>> adlandırır (14, s. 18-22).

Azərbaycan dilində fellərin aşağıdakı lüğəvi mənə qruplarına rast gəlinir: 1) hərəkət felləri; 2) iş felləri; 3) hal-vəziyyət felləri; 4) nitq felləri; 5) təfəkkür, görmə eşitmə prosesi ilə bağlı fellər.

H.Quliyev <<Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı>> adlı monoqrafiyasında felin mənə qrupunu ayırır: 1) iş felləri; 2) hərəkət felləri; 3) vəziyyət felləri; 4) təbiət hadisələrini bildirən fellər; 5) psixi fəaliyyət bildirən fellər (buraya müəllif nitq, hissi-qavrayış, təfəkkür, idrak fellərini aid edilir); 6) arzu bildirən fellər; 7) duyğu (hiss) felləri; 8) emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə bildirən fellər); 9) emosional təəssürat felləri; 10) emosional münasibət bildirən fellər; 11) səslənmə bildirən fellər (3, s. 24-25).

Yadda saxlama mərhələsində aşağıdakı növ çalışmalar yerinə yetirilir: buraxılmış yerlərin doldurulması, tərcümə, əvəzləmə, müvafiq söz seçimi. Yada salma mərhələsində tələbələr müəllimin suallarına cavab verir, təklif olunan söz birləşmələrindən istifadə etməklə situasiyalar qururlar. Sərbəst söz birləşmələrinə B.V.Belyayevin və S.K.Folomkinanın yanaşma tərzini həmin sərbəst söz birləşmələri məfhumunun linqvistik və psixoloji təbiətinə istinad üzərində, çünki, sözlərin bir-biri ilə birləşmə imkanları əsasən onların ifadə etdikləri denotatların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. "Yuxu" sözü "dərin" sözü ilə birləşdiyi halda, "mavi" sözü ilə ona görə birləşmir ki, "yuxu" sözü "mavi" sözü vasitəsilə təsvir oluna biləcək xüsusiyyətə malik deyil [5,s.67].

Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yollarını nəzərdən keçirərkən biz bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürürük. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi yollarını nəzərdən keçirərkən biz bir-biri ilə birləşən sözlərin ifadə etdikləri anlayışların açılmasına əsaslanan yanaşma tərzini əsas götürürük. Sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsinə dair dərslərdə təqdim olunan çalışmalarını təhlil etmək gərəkdir. Tamamilə aydındır ki, tədrisin bütün məqsədyönlü yolları xarici dil bacarıqlarının yaradılması üzrə işin ən vacib tərkib hissələrindən olan çalışmalar sistemi işləyib hazırlamağı tələb edir [4,s.88]. Hazırkı tədqiqat işində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün məqsədyönlü çalışmalar sisteminin müəyyənləşdirilməsi zəruri amil kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Alan Maley. He knows too much. UK Cambridge: Cambridge Univ. press, 1999, 112p.
2. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Mass, 1966, 274p.
3. Burlakova V. V. Contribution of English and American Linguistics to the theory 1971.
4. Филичева Н. И. О словосочетаниях в современном немецком языке.

**Dj. Baxlulova,
S. Tagieva**

**Lexico-semantic and morfoloji combination in English.
Summary combinations**

Sammary

The article deals with the word combinations in English. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.

The article deals with the problem of phraseological euphemisms in English. The investigation of phraseological euphemisms shows that the study of this problem is very necessary in linguistics. Some phraseological euphemisms connected with death are shown in this article. Different forms of phraseological euphemisms with death are given with the facts.

Key words: word, education, oral speech, the method, semantics, morphology

**Д. Баклулова,
С. Тагиева**

**Лексико-семант. и морфологические свойства
словосочетаний на английском языке**

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы о словосочетаниях на английском языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе.

Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является

одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.

Представленная статья посвящена фразеологическим эвфемизмам в фразеологических системах языка. В нем анализируются фразеологические эвфемизмы и обосновываются на примерах. Исследование фразеологических эвфемизм показывает, что изучение этой проблемы является очень необходимым в лингвистике. Некоторые фразеологические эвфемизмы, связанные со смертью показано в этой статье.

Ключевые слова: слова, образования, устная речь, метод, семантика, морфология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur